

ПОЕТИЧНИЙ КОСМІЗМ Ф. ТЮТЧЕВА

Розглядається філософська поетика Ф. Тютчева, зокрема космічні мотиви в його творчості.

Ключові слова: природа, матерія, всесвіт, безодня, хаос, Бог, життя, людина, дух, космізм, поезія.

Рассматривается философская поэтика Ф. Тютчева, в частности космические мотивы в его творчестве.

Ключевые слова: природа, материя, вселенная, бездна, хаос, Бог, жизнь, человек, дух, космизм, поэзия.

The article deals with F. Tuitchev's philosophical poetics, particularly, cosmic motifs in his works.

Key words: nature, matter, the Universe, abyss, chaos, God, life, human being, spirit, cosmism, poetry.

Небесный свод, горящий славой звездной,
Таинственно глядит из глубины, —
И мы плывем, пылающе бездной
Со всех сторон окружены.

Ф. Тютчев

Загальноновизнаним у літературному середовищі і серед любителів поезії є уявлення про Ф.Тютчева як про лірика-мислителя, який витончено і проникливо сприймав дійсність, був наділений геніальною здатністю до художньо-естетичного споглядання і, одночасно, до філософського узагальнення всього того, що називається життям у широкому розумінні цього слова. Людина і світ — ось головна тема його поетичних шедеврів, глибоких філософських роздумів. Поезія Ф. Тютчева органічно містить ті питання буття, які в філософії іменуються «вічними». До них належать і космологічні питання, які становлять одну з характерних ознак традиційної російської філософської думки. Космізм — світогляд, що розглядає всесвіт і людину як єдину систему. На відміну від наукових і філософських космологічних концепцій, багато чого в поезії Ф. Тютчева можна охарактеризувати як «поетичний космізм», що ґрунтується на раціоналістичному і чуттєво-емоційному сприйнятті світу й людини. Симптоматичним є той факт, що в переважній більшості його поетичних творів, так або інакше, містяться космічні мотиви, образи, асоціації. Вони втілюються, наприклад, у таких поняттях: «палаюча безодня», «хаос», «Бог», «небо», «небозвід», «небесні світила», «зірки», «зіркові кола», «зіркова ніч», «світло», «темрява», «сонце», «земля», «місяць», «нічне сяяння», «зоря» та ін.

Цілком природно, що космічне сприйняття особливо загострюється в час вечірній, у сутінках або ж уранці, коли ще тільки

народжується день і сонце знову з'являться над горизонтом. Але особливо вражаючою для поета є ніч, саме їй він найчастіше присвячує свої вірші, що містять космічні мотиви. Можна з повною впевненістю говорити про Ф. Тютчева як про поета ночі, виразника «нічної» свідомості. Його особистісне сприйняття ночі багато в чому залежить від внутрішнього стану душі, особливостей сердечних почуттів і переживань.

Ось настає жаданий для поета літній вечір — своєрідна увертюра до всеохоплюючої ночі. Поступово замирає денне життя, «тихо віє над долиною далекий дзвін», «сонця розпечену кулю з себе земля скотила» і зірки «небозвід підняли своїми вологими главами». Після спекотного дня людина відчуває фізичне і духовне полегшення.

Река воздушная полней
Течет меж небом и землею,
Грудь дышит легче и вольней,
Освобожденная от зною...

[3, с. 55]

Природа, як і людина, радісно приймає в свої обійми вечір — цей перехідний стан між днем, що вже відходить, і ніччю, яка поступово заповнює весь простір.

И сладкий трепет, как струя.
По жилам пробежал природы.
Как бы горячих ног ея
Коснулись ключевые воды.

[3, с. 55]

Ніч, що настає, гасить усякий рух, денну суєту, поступово щезають яскраві кольори, засинають ще донедавна дзвінки звуки. В невиразному сутінку, в нічному повітрі чутно навіть «метелика політ незримий». Саме в цей час і тіло, і душа «приходять до себе», умиряються, виникає бажане відчуття злиття людини і природи, душі і світу, внутрішнього і зовнішнього буття.

Сумрак тихий. Сумрак сонный.
Лейся вглубь моей души,
Тихий, темный, благовонный,
Все зaley и утиши.
Чувства — мглой самозабвенья
Переполни через край!..
Дай вкусить уничтоженья,
С миром дремлющим смешай!

[3, с. 108]

«Усе в мені, і я у всьому» — так у стислій формі висловлює своє світовідчуття поет. Тут відчутні мотиви натуралістичного пантеїзму, шеллінгівської філософії з її принципом тотожності суб'єкта

і об'єкта. До речі, Ф. Тютчев, проживши понад двадцять років у Німеччині, виконуючий обов'язки секретаря в російській дипломатичній місії, був особисто знайомий зі знаменитим філософом Шеллінгом, а отже — з його філософськими ідеями.

Що ж відкриває ніч свідомості поета? Тут багато чого залежить від стану його душі. Якщо емоційні інтенції переважають над раціональними, поетичне сприйняття — над філософським, ніч сприймається як час поетичного натхнення. Ось що пише про це поет:

Как сладко дремлет сад темнозеленый,
Объятый негой ночи голубой,
Сквозь яблони, цветами убеленной.
Как сладко светит месяц золотой!..
Таинственно, как в первый день созданья,
В бездонном небе звездный сонм горит,
Музыки дальней слышны восклицанья,
Соседний ключ слышнее говорит...

[3, с. 118]

Характеризуючи ніч, поет використовує епітет «голубая», а не епітети «темна», «чорна», «страшна», він немовби захоплюється і милується нею. Але зовсім інакше сприймається ним нічне небо в контексті раціоналістичного бачення. В «нічній» свідомості світ постає як страхітливий хаос, що не є таким у «денній» свідомості, тому що перебуває за завісою сонячного світла. Ніч відкриває перед поглядом людини інший світ — зірковий, у ньому загубилася наша крихітна планета, наша обитель — Земля, що населена мислячими істотами. Для характеристики вселенського універсуму поет використовує метафористичний образ, закарбований у понятті «безодня». У вірші «День і ніч» зображено дві картини світу — денна і нічна. Перша з них душевно близька поету, в ній відзеркалена реальність, в якій він почуває себе комфортно — і фізично, і духовно. Сонячне світло приносить радість буття, зцілює душу людини й узагалі робить можливим життя на планеті.

На мир таинственный духов,
Над этой бездной безымянной
Высокой волею богов.
День — сей блистательный покров —
День, земнородных оживленье,
Души болящей исцеленье,
Друг человеков и богов!

[3, с. 139].

І зовсім інша картина буття постає перед поетом у нічний час. Спадає золототкана покрива дня, створена сонцем, цезають його променистість і животворна енергія. В нічній темряві перед людськими очима виникає нова, невидима в денний час, реальність,

таємнича, страхітлива зіркова безодня. У «нічній» свідомості світ відбивається як хаос небесних світил, як палаюча безодня, що не має ні початку, ні кінця.

Но меркнет день — настала ночь;
Пришла — и с мира рокового
Ткань благодатного покрова
Сорвав, отбрасывает прочь...
И бездна нам обнажена
С своими страхами и мглами,
И нет преград меж ей и нами —
Вот от чего нам ночь страшна!

[З, с. 139].

Ніч лякає людину, бентежить душу, примушує її загострено сприймати всі природні стихії. «О чем ты воешь, ветр ночной? О чем так сетуешь безумно?» — запитує поет і прохає: «О, бурь заснувших не буди — под ними хаос шевелится!..» [З, с. 109]. Людина в нічний час стає беззахисною перед цим бездонним хаосом, або, що одне і теж, хаотичною безоднею.

И как виденье, внешний мир ушел...
И человек, как сирота бездомный,
Стоит теперь и немощен и гол,
Лицом к лицу пред пропастью темной.

[З, с. 163].

«Стародавній хаос», «рокова безодня», «темне провалля» — ось що постає перед людиною, коли вночі вона залишається наодинці зі світобудовою. Ця ситуація космічного усамітнення шокує її, вона не в силах зрозуміти, осмислити космічну безодню і безсила перед нею. Людина намагається уникнути самотності, шукає підтримки в Іншого — розумної істоти, носія інтелекту. Вона сподівається, що Інший зміг би підтримати її, посівчувати їй, заспокоїти розтривожену душу. Вселенська сирота, бездомна істота — ось хто така людина, а її планета — тимчасовий притулок — безкінчено мала величина, мізерна порошок в масштабах безкрайнього всесвіту.

На самого себя покинут он —
Упразднен ум, и мысль осиротела —
В душе своей, как в бездне, погружен,
И нет извне опоры, ни предела...

[З, с. 163].

Фактично поет говорить про дві безодні — космічну і душевну. «Во мне глухая ночь и нет для ней утра», — пише він [З, с. 245]. Безвихідність і відчай — ось екзистенціали загубленої у світі людини. «И я — разбитый челн, брошенный волною на безымянном диком берегу», — констатує Ф. Тютчев [З, с. 241]. Ми, люди, як виявляється, нікому не потрібні і розради чекати ні від кого. Небо

мовчки споглядає за нами, йому байдуже до наших ремствувань і переживань.

В горнем выпренном пределе,
Звезды чистые горели,
Отвечая смертным взглядам
Непорочными лучами...

[3, с. 165].

В душі людини виникає розлад: як змиритися з тим, що вона — розумна істота («земний бог») — не може самовизначитися в світі? Ось як передає ці думки Ф. Тютчев:

Откуда, как разлад возник?
И отчего же в общем хоре
Душа не то поет, что море,
И ропщет мыслящий тростник?

[3, с. 244].

Поет звертається до творчості Б. Паскаля, філософські праці якого він читав ще в роки своєї юності, до його метафоричної думки, яка стала афоризмом: «Людина — це мисляча тростина». Відомо, що Б. Паскаль — творець так званої «трагічної діалектики» — вважав людину як вищою мірою суперечливу істоту, в котрій сходяться воедино і велич, і мізерність. Її фізична мізерність у масштабах всесвіту настільки явна, що викликає в мислителя психічний стан протрації — відчуття жаху, відчаю і паніки одночасно. Б. Паскаль писав: «Я не знаю: хто надав мені місце в цьому світі? що таке світ? що таке я сам? Я перебуваю в страшному невіданні всього... Я бачу оточуючий мене незмірний простір всесвіту. В той час, як я сам прикутий до невеликого куточка цієї неосяжної протяжності, не відаючи, чому саме тут, а не там моє місце, чому надано мені короткий час саме в цю, а не іншу мить вічності — тієї, що існувала до мене, і тієї, що буде після мене» [2, с. 91–92].

Людина, згідно з Б. Паскалем і Ф. Тютчевим, сприймає себе загубеною у всесвіті, — такою, що заблукала в далекому куточку безмежної в просторі і часі природи. «Що ж таке людина в природі?» — запитує Б. Паскаль і відповідає: «Ніщо в порівнянні з безкінечним, усе в порівнянні з нікчемністю, середина між нічим і всім» [2, с. 10]. Він також говорить про подвійний хаос — вселенський і людський: «Яка небачена хаотична істота, який предмет суперечностей, яке чудо! Суддя всіх речей, недолуга земна істота, хранитель правди, суміш невпевненості й омани, слава і покидьок всесвіту. Хто розбереться в цьому хаосі?» [2, с. 76].

Велич людини, на думку Б. Паскаля, полягає вже в тому, що вона усвідомлює своє жалюгідне становище як істота тимчасова, ефемерна. Так, вона — незначна билинка в природі, тростинка, яку в усі сторони нагинає вітер. І не потрібно озброюватися усюмоу

всесвіту, щоб знищити її. Але це тростинка мисляча, вона усвідомлює себе, світ і своє місце в цьому світі. Всесвіт же не усвідомлює своєї вищості перед людиною.

Астрофізика розглядає певні космологічні парадокси, які немовби акцентують увагу на трагізмі людського світосприйняття. Одним із них є так званий «фотометричний» (або парадокс Шезо-Ольберса). Він наводить на думку, що земна ніч не повинна бути такою, якою є насправді, тобто настільки жахаючи темною. В емоційному сприйнятті, як неодноразово підкреслював Ф. Тютчев у своїх віршах, темрява ночі страшить людину, оскільки різко контрастує з днем, з яскравим сонячним світлом. Логіка підказує мислячій людині: якщо в безкінечному всесвіті існує незліченна кількість випромінюючих світло зірок, то чому яскравість нічного неба в мільйони разів слабіша? Напрошується висновок про можливе поглинання світла міжзірковим середовищем. Сучасна астрономія, намагаючись зрозуміти природу цього парадоксу, припускає існування темної матерії (або прихованої маси) і темної енергії. Темна матерія, можливо, і робить наші ночі темними, поглинаючи зіркове світло або ж затуляючи його від нашого зору. Що ж стосується темної енергії, то вона породжується темною матерією і є носієм антигравітаційних сил у всесвіті, проявляючи себе як антигравітація, космічне відштовхування, що сильніше за гравітаційне притягіння галактик одна до одної. Ось чому галактики продовжують і сьогодні розбігатися від єдиного центру внаслідок гіпотечно існуючого в далекому минулому Великого вибуху. Одним із об'єктів цього процесу є і наша галактика — Молочний (Чумацький) Шлях, зокрема одна із її зірок — Сонце зі своєю системою планет. Серед них і наша Земля, котра загубилася разом зі своїми мешканцями в безодні світобудови.

Утім, як зазначає А. В. Волков, природа темної енергії залишається ще багато в чому загадковою. Її складно зрозуміти з позицій Стандартної моделі фізики, тому вона називається «темною енергією». Це визначення навіть у 1998 р. Майкл Тернер, астрофізик з Чиказького університету [1, с. 32]. Сучасні фізики вдаються до метафор — порівнюють темну матерію з «легким туманом», що заповнює весь простір всесвіту. Планети, зірки, галактики — це рідкі островки, які загубилися посеред моря темної матерії. Таким чином, існує припущення, що остання переважає над іншими формами матерії і доля всесвіту цілком залежить від неї. Так, за даними сучасної астрофізики, всесвіт складається на 70 відсотків — з темної матерії і лише на 5 відсотків — зі звичайної матерії. Отже, астрофізики змальовують вельми поетичну картину: «Всесвіт немовби охоплений незримим вогнем. Він повільно розгорався, але тепер палає щосили. В його темному полум'ї крупинками попелу розлітаються зірки і галактики. Вони летять все далі й далі, розширюючи межі космосу» [1, с. 34].

На думку А. Райса, у віддаленому минулому всесвіт теж розширювався, але не так швидко, як зараз. Сьогодні він нагадує звичайного автомобіліста: то гальмує, побачивши червоне світло, то хвацько мчить, помітивши зелений. Роль світлофора, поясне цей учений, виконують гравітація і антигравітація. Близько п'яти мільярдів років тому остання перемогла. З того часу всесвіт розширюється все швидше. «Результати астрономічних спостережень, — іронізував В. С. Барашенков, — переконують у тому, що наш світ котиться в майбутнє з розгоном, як санки з крутої гірки» [1, с. 33].

Серед парадоксів, які бентежать не тільки астрофізиків, філософів, але й поетів, можна назвати «астросоціологічний парадокс». Він ставить нерозгадане запитання: якщо всесвіт безмежний і в ньому міститься безліч світів, зокрема населених розумними істотами, то чому людство не виявляє ніяких результатів їх діяльності? Чому з нами не контактують позаземні цивілізації, адже серед них має бути багато таких, що значно перевершують за своїм розвитком нашу, земну, цивілізацію? Цей парадокс дістав назву «Мовчання Космосу» або «Велике Мовчання». Чи дійсно людство самотнє у Всесвіті? І якщо «так», то ми ніяким чином не можемо порівняти себе з іншими розумними істотами і, отже, не знаємо, «хто ми?» В такому разі людина і її душа, на думку К. Юнга, залишаються загадкою, чудом. Ось як поетично передає ці думки Ф. Тютчев у своєму перекладі вірша Г. Гейне «Питання»:

«Скажите мне, что значит человек?
Откуда он, куда идет,
И кто живет под звездным сводом?»
По-прежнему шумят и рошцут волны,
И дует ветер, и гонит тучи,
И звезды светят холодно и ясно, —
Глупец стоит — и ждет ответа!

[3, с. 340].

Наука не може відповісти на ці запитання «глупця». Людська свідомість перебуває в замішанні, розгубленості, людина вже не покладається на науку, вона намагається знайти заспокоєння в релігійній вірі. Ф. Тютчев, як і Б. Паскаль, не були глибоко віруючими людьми. Про це свідчать їхні світоглядні настанови. Але вони усвідомлювали, що розум безпорадно «схиляє голову» перед вирішенням «вічних» питань буття.

Не плоть, а дух растлился в наши дни,
И человек отчаянно тоскует...
Он к свету рвется из ночной тени
И, свет обретши, рошчет и бунтует.
Безверием палим и иссушен,
Невыносимое он днесь вынесит...

И сознает свою погибель он
И жаждет веры ... но о ней не просит...
Не скажет ввек, с молитвой и слезой,
Как не скорбит пред замкнутою дверью:
«Впусти меня! — Я верю, боже мой!
Приди на помощь моему неверью!..»
[3, с. 177].

У вірші «Два голоси» Ф. Тютчев зіставляє дві стратегії життя людини. Одну з них можна визначити як «трагічний песимізм», другу — як «трагічний оптимізм»: і перша, і друга стратегії орієнтують людину на боротьбу за життя («під Сонцем», але в цій боротьбі перемагає смерть — у цьому полягає її трагізм. Згідно з поетом, людське життя — постійна боротьба за виживання, воно проходить між двома інстанціями — небесною і земною, мовчазним небозводом і німими могилами цілих поколінь, що пішли в небуття. Людина, котра живе між цими двома інстанціями, немовби затиснута у своєрідних «лещатах».

Перша стратегія життя («перший голос») — бореться за виживання і, розуміючи всю безперспективність цієї боротьби, змиряється з безвихідністю.

Мужайтесь, о други, боритесь прилежно,
Хоть бой и неравен, борьба безнадежна!
Над вами светила молчат в вышине,
Под вами могилы — молчат и оне.
Пусть в горнем Олимпе блаженствуют боги:
Бессмертье их чуждо труда и тревоги;
Тревога и труд лишь для смертных сердец...
Для них нет победы, для них есть конец.
[3, с. 172].

Боги не рятують від самотності, космічного сиріцтва і смерті. Людина звертається до них з метою знайти духовну підпору відтак, заспокоїти збентежену душу. Але боги неблаганні у своїй байдужості до людини, вони не переймаються її клопотами і переживаннями.

Можливо, мудра мати-природа потурбується про своїх дітей, що загубилися в безодні всесвіту? На неї людина покладає надію, не залишить же вона її без свого опікування! Але природа поводить себе так само, як і боги-олімпійці.

Природа знать не знает о былом,
Ей чужды наши призрачные годы,
И перед ней мы смутно сознаем
Себя самих — лишь грезой природы.
Поочередно всех своих детей,
Свершающих свой подвиг бесполезный,

Она равно приветствует своей
Всепоглощающей и миротворной бездной.
[3, с. 291].

Як же жити людям у цьому бездушному до них світі? Залишається одне: покладатися на самих себе, відчайдушно боротися за продовження життя на цій малесенькій планеті, прийняти як належне свою самотність у всесвіті (принаймні, в тій його частині, що спостерігається людьми). Така друга стратегія, котру втілює поет у «другому голосі»:

Мужайтесь, боритесь, о храбрые друзья,
Как бой ни жесток, но упорна борьба!
Над вами безмолвные звездные круги,
Под вами немые, глухие гроба.
Пускай Олимпийцы завистливым оком
Глядят на борьбу непреклонных сердец.
Кто, ратуя, пал, побежденный лишь Роком,
Тот вырвал из рук их победный конец.
[3, с. 172].

Поет — оптиміст, хоча його оптимізм із відтінком відчаю і трагізму. Він — прихильник другої стратегії: жити всупереч «мовчанню світил у вишині», «мовчанню могил», мужньо боротися за самозбереження і залишатися людьми, виконуючи свою космічну місію до кінця.

Список літератури

1. Волков А. В. Тайны открытий XX века / А. Волков. — М. : Вече, 2006. — 448 с.
2. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. — М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, Изд-во ЭКСМО-МАРКЕТ, 2000. — 368 с.
3. Тютчев Ф. И. Стихотворения, письма / Ф. Тютчев. — М. : ГИХЛ, 2957. — 626 с.

Надійшла до редколегії 29.02. 2012 р.